

Исмоилжон ИКРОМОВ,
Андижон давлат университети
магистранти

ХІХ АСР БИРИНЧИ ЯРМИДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ДИПЛОМАТИК АЛОҚАЛАРИДА ДИН ВАКИЛЛАРИНИНГ ЎРНИ

*(Россия ва Туркия элчиликлари
мисолида)*

Қўқон хонлиги ташкил топганидан сўнг, узоқ ва яқин қўшни давлатлар билан алоқалар олиб борди. Ушбу сиёсий-дипломатик алоқаларда хонликнинг мамлакат ичкараси ва ташқарисида ҳам обрў-эътибори юқори диний уламо вакиллариининг иштироки хонлик учун муҳим аҳамият касб этарди.

Қўқон хонлигида Марказий Осиёда жойлашган бошқа давлатлар сингари Ислом дини вакиллари, тариқат шайхларига ҳар қачон эътибор юқори бўлиб, давлатнинг муҳим ишларида ҳукмдорлар улар билан келишиб иш қўрганлар. Бунда Қўқон хонлигида давлатлатнинг муҳим ички ва ташқи масалалари бўйича Олий Кенгашда мингбоши мансабидаги шахс билан бир қаторда шайхулислом унинг доимий аъзоси бўлиши, шунингдек, қозикалон ва ҳарбий ишлар бўйича икки судья – қози аскар ҳам кенгашда иштирок этганларидан билишимиз ҳам мумкин¹. Қўқон хонлари чет давлатларга дипломатик вакил тайинлар эканлар, аввало, уларнинг дипломатик маҳорати, обрў-эътиборини ҳам ҳисобга олганлари тайин. Бундан ташқари, хонликнинг ташқи алоқалари географиясининг асосан, мусулмон давлатлари эканлигини ҳисобга олсак, дипломатик вакил сифатида

¹ Махмудов Ш.Ю. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709 – 1876): Тарих фанлари номзоди. ...дисс. – Т.: 2007. 68-бет

диний уламоларнинг тайинланиши анчагина самарали натижалар келтирган. Қўқон хонлиги ташқи сиёсатидаги асосий давлатлар қаторида Россия ва Усмонли турк давлати алоҳида қайд этилади. Олимхон тарафидан Тошкент ва унинг атрофидаги ерлар егалланиши орқали Россия билан алоқалар жадаллашган бўлса, Умархон даврида Бухоро билан минтақадаги етакчиликда хонликнинг нуфузи ортиб, ўзини бутун мусулмон халқлари ҳомийси ҳисобловчи Усмонли турк далати билан фаол муносабатлар олиб боришга ҳаракат қилинган.

ХІХ аср бошларида хонликнинг ташқи сиёсатида эътибор берсак, аввало, минтақада устун мавқега эришиш, халқаро аҳволини яхшилаш масалалари асосий ўринда турган бўлса, кейинчалик Шарқий Туркистон масаласида Хитой, қозоқ даштларида Россия ва Хўжанд, Ўратепа сингари ҳудудлар учун Бухоро билан азалий рақобат асосий ўринга чиқади. Бундай мураккаб жараёнларда Қўқон ҳукмдорлари Россия билан мувозанатларни барқарор ҳолатда олиб бориш, Усмонли турк ва Ҳиндистон билан мамлакатнинг ҳарбий-сиёсий қудратини ошириш мақсадларини кўзлаб сиёсат юргизганлар. Ушбу алоқаларда диний уламо вакиллари Қўқон хонларига ўз мақсадларини амалга оширишларида ҳар томонлама ёрдам берганлар. Улардан бири Ҳожи Мир Қурбондир. Олимхон тарафидан 1820-йилда Усмонийлар давлатига юборилган дастлабки элчилик бошчиси сифатида унинг номи тилга олинади². Қўқон хонлиги тарихига оид “Мунтахаб ут-таворих”, “Тухфат ут-таворихи хони”, “Анжум ат-таворих” каби асарларда ҳам 1820-йилда амалга оширилган элчилик ҳақида маълумотлар берилади³. Лекин, ушбу манбаларда элчилик ҳақида қисқа тўхталаниб, элчи ҳақида тўлиқ маълумот берилмайди. Жумладан, “Анжум ат-таворих” асарида қуйидагилар баён қилинади: “Шу вақтда (Ўратепа фатхидан сўнг) хони олийшон фармойиши билан муҳтарам муъин уддин ал-ислом, халифайи расули аном, аъло ҳазрат султон Маҳмудхон жаннатмакон номига фасоҳат рақамли муншийлар ихлос

² Абдыкулова Р. ХІХ к. Осмон мамлекети менен Қўқон хандыгынын ортосундагы дипломатиялык байланыштар тууралуу архивдик материалдар. *Sosyal bilimlar dergisi*. Sayi:15. 2006.

³ батафсил қаранг: Бейсембиев Т.К. Кокандская истинграфия: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII – XIX веков. Алматы: ТОО «Print-S», 2009

баён этувчи бир нома ёздиртириб, элчи хожи Мир Қурбон орқали хилофат маркази Истамбулга юборилди”⁴. Аммо, Туркиядаги Бошбоқонлик давлат архивлари ва бир неча бошқа манбаларни ўрганиш Ҳожи Мир Қурбон фаолияти ва элчиликдан қўзланган бошқа мақсадлар ҳақида бир қанча маълумотлар беради. Ҳожи Мир Қурбоннинг диний соҳа вакили эканлиги бир неча ҳужжатларда қайд этиб ўтилади. Бу ерда унинг исмига “хожи” нисбасининг қўшиб айтилиши ўз-ўзидан тушунарли ҳолат. Аммо унинг айнан қандай мансабда фаолият юритганлиги бошқа бир мактубдан маълум бўлади. Муҳаммад Алихоннинг 1831-йилда Петербургга юборган хатида ушбу мактубни олиб борувчи Ҳожи Мир Қурбон судур Муҳаммад Қосим ўғли номи қайд этиб ўтилади⁵. Бу ерда Мир Қурбон номи билан ёнма-ён келадиган судур диний унвонини унинг вақф мулкларининг даромадлари ва ҳисоб китобига жавобгар шахс эканлигидан далолат бериб турибди⁶. Маълумки, Қўкон хонлиги ташкил топганидан сўнг, минтақада Бухоро билан Қўкон ўртасида доимий курашлар кечади. Ҳисао Комацу ўз тадқиқотларида турк султони томонидан Бухоро амири Ҳайдарга 1813-йилда юборган хатини таҳлил қилиб, султон Мовароуннаҳр, Қўкон, Дашти Қипчок, Хоразм ҳудудларини бошқаришни аввалдан Бухоро ҳукмдорларига тегишди эканлигини, ўз навбатида, султон Бухоро орқали бу ҳудудларни ўз қўл остига олмақчилигини баён қилиб ўтади⁷. Минтақада Бухородан “юқори”роқ мавқега эришиш мақсадида ҳам Туркияга элчи жўнатган ва бу ҳақда махсус ёрлик жўнатилишини сўраган. Усмонли турк давлатига бундай муҳим масала бўйича дастлабки элчиликка жўнатилган Мир Қурбоннинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳам етарли маълумотлар мавжуд эмас. Аммо, унинг Қўкон хонлари томонидан яна бир неча маротаба Туркия ва Россияга жўнатилиши ва кейинги элчилик фаолиятлари

унинг сиёсий-дипломатик тажрибаси ҳақида ҳулоса чиқаришга ёрдам беради. Гарчи, биринчи элчиликдан Умархоннинг асосий мақсади амалга ошмасда, Ҳожи Мир Қурбон юксак ҳурмат-эҳтиром билан кузатилиб, муносиб совға-саломлар билан жўнатилади. Элчи билан юборилган совғалар орасида қилич, тўппонча, соат, телескопик асбоб ва ёрлик ҳам бўлган⁸. Ҳожи Мир Қурбоннинг элчилик фаолиятини Муҳаммад Алихон даврида Россияга жўнатилган элчиликлари мисолида ҳам билишимиз мумкин. Хусусан, 1828 ва 1831-йиллар давомидаги миссиясида Ҳожи Мир Қурбон ўз “характер”ини кўрсата олади.

Ушбу даврда Қўкон хонлигининг Россия билан алоқаларида муносабатларнинг совуқлашиш ҳолати қайд этилади. Чунончи, Мадалихон 1828-йилда Мир Қурбон ва Турсунхўжа элчилиги орқали қозоқларнинг Қарқарали, Кент, Ку, Қизилрей жойларида руслар томонидан қалъалар қурилишига изоҳ сўраган бўлса, иккинчи элчилик Қўкон-Хитой муносабатлари билан боғлиқ эди. Маълумки, бу даврда хонлиkning Син империяси билан алоқалари Шарқий Туркистон туфайли кескинлашиб кетади. Мадалихон Хитой бўлаётган рақобатда Россия ёрдамига таянишни режалаштирган эди. Аммо, ушбу даврда Хитой билан дўстона алоқаларини ёмонлашишини хоҳламаган рус ҳукумати элчиларни Тобольск шаҳрида ушлаб қоладилар. Пойтахтда вабо касали тарқалганлиги ва унинг хонлик элчиларига ҳам юқишини баҳонаси билан уларни шу ернинг ўзидаёқ қайтаришга ҳаракат қиладилар⁹. Ҳожи Мир Қурбон эса бу гапларни қабул қилмайди. Хон томонидан императорга совға тариқасида олиб кетилаётган иккита фил ва хатни рус маъмурларига топширишдан бош тортади. У пойтахтдадаги вабо касалини тугашини Тобольскда икки йил бўлса ҳам кутишини, асосийси, хон томонидан унга юклатилган вазифаларни бажариши шарт эканлигини таъкидлайди. Аммо, Мир Қурбоннинг бу қатъияти ҳам ҳукуматнинг Қўконга нисбатан позициясига таъсир эта

⁴ Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. Fan va texnologiya. 2014.: 212-6.

⁵ Ишқуватов В.Т. Қўкон – Россия дипломатик муносабатлар тарихшунослиги. Тошкент: 2009. 37-6

⁶ Махмудов Ш.Ю. Қўкон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими(1709 – 1876): Тарих фанлари номзоди. ...дисс. – Т.: 2007. 94-6

⁷ Komatsu H. Kokand and Istanbul. An Ottoman Document Relating to the Earliest Contact between the Khan and Sultan. — Barukan Shouajia Kenkyu(Balkan and Asia Minor Studies), No. 15,1989, 966-6.

⁸ Komatsu H. Kokand and Istanbul. An Ottoman Document Relating to the Earliest Contact between the Khan and Sultan. — Barukan Shouajia Kenkyu(Balkan and Asia Minor Studies), No. 15,1989, 969-6.

⁹ Ишқуватов В.Т. Қўкон-Россия дипломатик муносабатлар тарихшунослиги. Тошкент – 2009. 35-6

олмайди. Мир Қурбон судурнинг элчилик фаолиятидаги ижобий ҳолатлардан яна бири 1851-йил яна бир бор Туркиядаги миссиясида намоён бўлади. Туркия давлати архивидаги Усмонли давлати Олий кенгаши буйруқлари жойлашган 9114 рақамли ҳужжатдан маълум бўлишича, Маккага Каъба зиёрати учун кетаётган Мир Қурбонга айна вақтда элчилик вазифаси ҳам тайин этилади¹⁰. Туркия Молия вазирлиги томонидан буйруққа биноан Мир Қурбоннинг 1852-йил 9-августдан икки ой мобайнида кунига эллик қуруш миқдорида маблағ билан таъминлаб турилганлиги нафақат Қўқон хонининг ҳурмати юзасидан, балки Ҳожи Мир Қурбон судурнинг мавқеидан ҳам келиб чиқади. Яна шунингдек, бу элчиликдан хоннинг Туркия мадади билан ўз ҳарбий аҳволини мустаҳкамлашни ҳам кўзда тутган эди. Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг ушбу фикрлари элчиликнинг муваффақиятли якунланганидан далолат беради: “Худоёрхон саллотлари сонини жуда кўпайтирди ва яхши тўпларни мавжуд қилиб, милтиқларни Исламбўдан олдириб келди”¹¹. Турк султонлари томонидан Қўқон элчиларига кўрсатиладиган бундай илтифотлар биргина шу эмас. Муҳаммад Алихон томонидан юборилган 1831-йилги Абдурахмон шарбатдор ва Домла Эрназар охунд элчилиги ҳам ижобий якунланади. Элчилар султон томонидан юксак эҳтиром билан қабул қилиниб, уларга қайтишида пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) нинг иккита тирноқ парчаси ва бир дона соч толалари совғалар қаторида юборилади¹². Қўқондан Туркияга юборилган ислом диний уламолари вакиллари яна бири Ҳожи Муҳаммад Зоҳид хўжадир. Туркия архивидаги Ҳатти Ҳумоюн фондида 657/ 32100 D рақами остида ушбу элчиликка оид ҳужжат ҳам сақланади. Унда Жўйборий шайхлари вакили бўлмиш Муҳаммад Зоҳид хўжанинг султонга олиб борган ҳадялари рўйхати ҳам келтирилган бўлиб, рўйхатда 1 дона Мусҳафи шариф, 8 шол, 7 тўп шойи, 5

тўп Хитойда ишланган қора силон мато, 7 та от кабилар қайд этилади¹³. Ушбу элчиликдан мақсад ҳам асосан Қўқон хонлигининг ҳарбий-сиёсий аҳволи хусусида эди. Шунингдек, турк султони Муҳаммад Зоҳид хўжадан хонликнинг қайси давлатлар билан дўстона алоқалар олиб боришлиги ҳақида ҳам маълумотлар сўраган. Ҳужжатларда қайд этилишича султон Муҳаммад Зоҳид хўжага Қўқоннинг Ҳиндистон билан ва у орқали Британия билан муносабатларини мустаҳкамлашни ҳам таклиф этган¹⁴.

XIX аср биринчи ярмида Россия билан олиб борилган муносабатларнинг асосини дастлаб, фаол савдо алоқаларини ўрнатиш, қарвон қатновларининг мунтазамлигини таъминлаш уларнинг хавфсизлигини таъминлаш каби вазифалар турган бўлса, кейинчалик чегара масаласи, ҳар икки тарафнинг ҳам қозоқ ерларига ўз таъсирини ўтказишлик, рус ҳукуматининг хонлик чегараларида ҳарбий истехкомлар қуришга киришиши каби масалалар асосий воқеликка айланади. Қўқон хонлари бу жараёнларда дипломатик йўл билан муносабатларни барқарорлаштиришга ҳаракат қилган бўлсалар, Россия томонидан менсимаслик, Марказий Осиё хонликларига паст назар билан қараш, кейинчалик босим ўтказиш ҳоллари намоён бўла бошлайди. Айниқса, Қўқон-Хитой муносабатлари кескинлашган XIX асрнинг 30-йилларида хонлик учун Россия билан алоқалар ҳар қачонгидан муҳим аҳамият касб этади. Лекин, юқорида кўриб ўтилганидек, Россия Хитой билан ўрнатилган дўстлик алоқаларини йўқотмаслик учун ҳам Қўқон элчиларига бир неча бор совуқ муносабатда бўлади (1828, 1831-йиллар). Қолаверса, қозоқ ерларида рус қалъаларининг қурилиши вазиятни янада кескинлаштириб юборади. Ана шундай вазиятда Мадалихон тарафидан муносабатларни барқарорлаштириш учун 1841-йилда Муҳаммад Ҳалил Соҳибзода бошчилигидаги элчилик миссияси жўнатилади.

Қўқон хонлигининг дипломатик алоқаларида нақшбандия-муҷаддида оқимининг

¹⁰ Абдыкулова Р. XIX к. Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосундагы дипломатиялык байланыштар тууралуу архивдик материалдар. *Sosyal bilimlar dergisi*. Sayi:15. 2006, 4-6

¹¹ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийи/ Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. - Т.: Маънавият, 1999, 15-6

¹² Бейсембиев Т.К. “Тарихи Шохрухий” как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987, 107-6

¹³ Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг дипломатик алоқаларига доир архив ҳужжатлари (Усмонли архиви фондидаги ҳужжатлар таснифи) // Турон тарихи N 2-3. 2012, 40-6

¹⁴ Маҳмудов Ш.Ю. Қўқон хонлиги ва Ҳиндистон ўртасидаги дипломатик алоқалар. Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Андижон – 2015, 133-6

бошчиси бўлгани Имом Раббоний Аҳмад ал-Сирҳиндий авлодларидан Муҳаммад Халил Соҳибзоданинг ушбу фаолияти алоҳида ўрин тутди. Қўқон хонлиги тарихига доир манбаларда, Соҳибзода Ҳазрат, Ҳазрати Соҳиб, Ҳазрати эшон Соҳибзода, Миён Халил Соҳибзода каби номлар билан қайд этилади. Аммо архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, бу зотнинг тўлиқ исми Муҳаммад Халил Соҳибзода бўлиб, кўпроқ аҳоли Миён Халил Соҳибзода ёки бу кишини авлодларини Миёнлар деб аташган. Маълумки Муҳаммад Халил Соҳибзода Мадалихон ташаббуси билан 1826-йилда Қўқонга келади. Унинг Қўқонга айнан қаердан келишлари тўғрисида аниқ маълумотлар бўлмасда, хонликдаги нуфузлари юқори бўлиб, нақиб унвонига ҳам эга бўлганлар. Муҳаммад Алихон императорга юборган мактубида у зотни “Нақиб Али Ашраф Эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюл” деб мурожаат қилгалар¹⁵. Хон тарафидан айнан Халил Соҳибзоданинг танланишига тўхталсак, шуни таъкидлаш лозимки, унинг Қўқонга келишига қадар ҳам бошқа нуфузли диний уламолар ва тасаввуф етакчилари ҳам мавжуд бўлиб, Хожа Аҳрор ва Маҳдуми Аъзам авлодлари хонлик бошқарувида тизимида фаолият юритганлар. Ш.Маҳмудовнинг фикрича, Қўқон хонлари Маҳдуми Аъзам сулоласига мансуб бўлган Ортиқхўжа набиралари орқали Шарқий Туркистонда Хитой билан ўзаро муносабатларда бўлганлар. Айнан Қўқон-Хитой муносабатларига таъсир ўтказмаслик учун ҳам уларнинг Шарқий Туркистондаги фаолиятлари билан чекланганлар¹⁶. Муҳаммад Алихоннинг бу зотга ихлоси баланд бўлган. Қолаверса, бу даврда нафақат Қўқон хонлигида, балки Ўрта Осиё хонликлари ҳамда Россия империяси ҳудудида яшаган аҳолининг мусулмон қатлами ва Усмонли турк давлатида ҳам нақшбандия мужаддиция етакчиси Имом Раббоний Аҳмад Сирҳиндий яхши маълум бўлган. Қўқон элчиларининг Петербургдаги қабули фикрларимизни яна бир бор тасдиқлайди. Манбаларда қайд этилишича, Эрон, Хива ва бошқа давлатлардан келган элчиларга нисбатан Қўқон элчиларига алоҳида эҳтиром кўрсатилади.

Шунингдек, Муҳаммад Халил Соҳибзодани Петербургда эътиборга лойиқ бўлган жойлар билан таништирилади. Хусусан, технология институти, зарбхона, кутубхона, ботаника боғи, чинни ва ойна заводи, Осиё музейи ва бошқа жойлар. Албатта, бу Қўқон хонлигининг Россия империяси билан бўлган дипломатик алоқаларида бунга қадар ҳам бундан кейинги элчиликларда ҳам бу каби муносабат бўлмаган¹⁷. Элчиликдан кўзланган мақсад эса ўзаро савдо алоқаларини қайта фаоллаштириш, Мақага ибодат учун борётган хонлик фуқароларига Россия орқали ўтишга рухсат олиш, Сибир йўли бўйлаб ҳаракатланувчи савдогарларга ҳомийлик қилиш ва ҳаттоки, Қўқонга кон муҳандислиги бўйича мутахассисларни юбориш кабилар қай этилади¹⁸. Шунини ҳам қайд этиш лозимки, элчиларнинг барча илтимосларига Россия ҳукумати томонидан ижобий жавоб қайтарилади. Аммо, бу элчилик давомида эришилган натижаларнинг амалга ошишига Бухоро амири Насруллохоннинг 1842-йилги босқини тўсқинлик қилади. Қўқондаги исёнлар, ўзаро курашлар элчиларнинг узок вақт давомида Семипалатинск шаҳрида қолиб кетиши, энг муҳими, миссия давомида эришилган ютуқларнинг бесамар кетишига олиб келади.

Кейинги даврларда олиб борилган дипломатик алоқалар Қўқон хонлиги учун деярли самарасиз бўлиб, ижобий натижани кутиш ҳам мумкин эмас эди. Чунки, бу даврда Россия империяси Қўқон хонлиги ҳудудини бирин-кетин босиб олишга ҳаракат қилаётганлиги боис ҳам бу икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқалар хонлик учун ҳеч қандай самара бермаслиги аниқ эди. Усмонли турк давлати томонидан ўзаро ҳарбий-сиёсий ёрдам олишга қаратилган элчиликлар ҳам, Туркияни ўзининг оғир ижтимоий-сиёсий ички ва ташқи аҳволи орқали бирон-бир аниқ натижаларга олиб келмайди. Лекин, шуни алоҳида қайд этиш лозимки, хонликда фаолият юритган дин уламолари ва тасаввуф шайхлари диний-маданий соҳадан ташқари, сиёсий-дипломатик жабҳаларда ҳам Қўқон хонларининг ҳар томонлама таянчи бўлиб хизмат қилганлар.

¹⁵ Бобобеков Х.Б. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, 29-Б.

¹⁶ Маҳмудов Ш. Муҳаммад Халил Соҳибзода ва унинг элчилик фаолияти // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2/2011, 137-6

¹⁷ Маҳмудов Ш. Муҳаммад Халил Соҳибзода ва унинг элчилик фаолияти // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2/2011, 140-6

¹⁸ Ишқуватов В.Т. Қўқон-Россия дипломатик муносабатлар тарихшунослиги. Тошкент: 2009, 40-б.